

МИХАЙЛО МІЩЕНКО,

*кандидат соціологічних наук, заступник директора соціологічної служби
Центру Разумкова (01015, Київ, вул. Лаврська, 16)*

MYKHAILO MISHCHENKO,

*Candidate of Science in Sociology, Deputy Director of the Sociological Service,
Razumkov Centre (Kyiv, Lavrska str., 16, 01015)*

mishchenko@razumkov.org.ua

<https://orcid.org/0000-0003-1878-9444>

Громадська думка існує, але чи завжди її можна виявити?

Чи відображають відповіді респондентів громадську думку?

Коли П. Бурдьє у своїй відомій доповіді «Громадська думка не існує» обґрунтував винесену до її заголовку тезу, він мав на увазі у тому числі (а, можливо, й насамперед) те, що «зондаж громадської думки у сьогоднішньому вигляді — це інструмент політичної дії; його, можливо, найважливіша функція полягає у навіюванні ілюзії, що існує громадська думка як імператив, одержуваний суто шляхом складання індивідуальних думок; і у впровадженні ідеї, що існує щось на кшталт середньої арифметичної думки або середня думка. «Громадська думка», що демонструється на перших сторінках газет у вигляді відсотків («60% французів схвально ставляться до ...»), є просто чистим артефактом. Її призначення — приховувати те, що стан громадської думки наразі є системою сил, напруг і що немає нічого більш неадекватного, ніж виражати стан громадської думки через відсоткове відношення... Еквівалентом виразу «Бог із нами» сьогодні стало «Громадська думка з нами». Такий фундаментальний ефект опитувань громадської думки: затвердити переконання про існування одностайної громадської думки, тобто легітимувати певну політику та закріпити відносини сил, на яких вона ґрунтується або які її уможливають» [Бурдьє, 1993: сс. 163–164].

Як зазначає В. Оссовський, такого роду розуміння громадської думки, про яке пише П. Бурдьє, характерне не для соціологів, а для полстерів: «Для полстера, згідно з його баченням суспільства як суспільства масового в номіналістичному дусі, суб'єкт громадської думки — це певна множина індивідів або їх категорій, які потрапили до вибірки, а сама громадська думка — сума індиві-

Цитування: Міщенко, М. (2022). Громадська думка існує, але чи завжди її можна виявити? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 149–160, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.03.149>.

дуальних думок... Для полстера відповіді респондента є складниками й елементами громадської думки» [Оссовський, 2005: сс. 12, 17].

Отже, відповіді респондентів на запитання опитувальника інтерпретуються як «індивідуальні думки» респондентів. Але, разом з тим, для дослідників громадської думки очевидним є той факт, що відповіді респондентів внаслідок різних причин далеко не завжди відображають їхню справжню позицію (міркування, ставлення, установки, мотиви) з того чи іншого питання, проблеми чи об'єкта їхньої оцінки. І ключовим питанням є те, наскільки часто це відбувається в тій чи іншій ситуації. Як пише О. Мягков, від того, наскільки вербальні повідомлення («самозвіти») респондентів виявляються щирими (правдивими), «багато в чому залежать достовірність та якість підсумкових даних» [Мягков, 2012: с. 5]. В іншому випадку прагнення відповідати не так, як насправді респондент думає, а «так, як потрібно», може досягати таких масштабів, що взагалі здатне поставити під сумнів достовірність результатів опитувань.

Найчастіше умови для цього створюються в моноцентричних (авторитарних, тоталітарних) суспільствах. В. Оссовський зазначає, що «у моноцентричному суспільстві публічна сфера контролюється центром у трьох вимірах:

- 1) на основі офіційного семантичного коду, у межах якого відбувається процес комунікації за допомогою ритуальних символів;
- 2) на основі права, точніше — підпорядкування його центру керівництва, який завдяки своїй домінантній позиції може майже довільно легалізувати кожне своє рішення й визнавати протиправною кожен соціальну дію, незалежну від центру;
- 3) безпосередньо примусово, зі стимулюванням вимушеної лояльності індивідів і спільнот, яка існує доти, доки існує загроза примусу.

Цілком очевидно, що безпосередній і «правовий» примус створюють украй негативні умови для маніфестації громадської думки з проблем публічного життя. Не менш негативним є вплив на громадську думку факту панування центру над семантичним кодом (мовою), що вживається в публічному житті». Зокрема, «в офіційний семантичний код вбудовується символіка обов'язкової підтримки владних структур, яка, доки центр панує над правом і має достатньо сил для примусу, успішно виконує функцію підтримки наявного суспільного ладу.

Справжня громадська думка через відсутність свободи і плюралізму в царині обміну інформацією й оцінками заблокована, а спроби порушити кордони офіційного семантичного коду шляхом публічного висловлення думок або інформації про факти, не репрезентовані в офіційному коді, трактується владою як девіантна поведінка, соціальна патологія, ба навіть як державний злочин» [Оссовський, 2005: сс. 57–59].

Якщо в інформаційному полі домінує якась одна точка зору при висвітленні політичних подій, то вона стає «загальноприйнятною нормою» при відповідях на запитання стосовно цих подій, тобто відтворюється респондентами як «нормативна відповідь». Подібне, зокрема, спостерігалось за часів СРСР, коли опитування на політичну тематику не було сенсу проводити, оскільки їх результати все одно переважно відображали риторику новин програми «Время».

У моноцентричному суспільстві респондент часто сприймає дослідників як представників владних інституцій: «У разі недовіри респондента до інституції, яку репрезентує дослідник, коли проблематика його інтересів пов'язана із публічним життям, відповіді можуть визначатися за принципом: «Що бажаєте почути?» [Оссовський, 2005: сс. 69–70].

За даними опитування «Левада-центру», проведеного у квітні 2022 року [Левада-центр, 2022], лише трохи більше ніж половина (54%) опитаних росіян довіряли даним соціологічним опитувань в Росії з політичних тем. Довіра до результатів таких опитувань істотно пов'язана з політичною позицією респондентів. Так, серед тих, хто схвалює діяльність Путіна, 60% довіряють даним опитувань на політичні теми, серед тих, хто не схвалює його діяльність, довіряють результатам опитувань лише 30%.

Звісно, і в найбільш демократичних країнах існує залежність громадської думки від засобів масової інформації, так само як там існують і люди, котрі не наважуються висловлювати під час опитувань думку, яка, за їхнім відчуттям, може бути засуджена владою чи навколишніми людьми.

До того ж у ситуації воєнного конфлікту (подібно до того, в якому перебуває зараз Україна) очікувано зростає нетерпимість до ворожої сторони й до будь-якої її підтримки. Хоч би якою демократичною була Велика Британія, але під час Другої світової війни мало хто з її громадян наважувався відкрито виступити на підтримку гітлерівської Німеччини чи, скажімо, нацистської ідеології.

Зміщення результатів опитувань, викликане нещирістю респондентів чи страхом можливого осуду їх відповідей значною мірою залежить від тематики досліджень. Як показують методологічні експерименти, в разі відповідей на сензитивні питання чи теми фактологічна інформація, отримана від респондентів, будучи зіставленою з об'єктивними даними, може відрізнитися від останніх на 15–45% [Давыдов, Давыдова, 1992: с. 5].

Нещирості респондентів сприяють і сумніви значної частини з них у забезпеченні анонімності в процесі опитування. Хоча інтерв'юер і запевняє респондента, що його відповіді будуть використані лише в узагальненому вигляді разом із відповідями інших респондентів і не стануть відомими іншим людям та представникам органів влади, далеко не всі респонденти вірять цим обіцянкам. А чим меншою мірою забезпечено «суб'єктивне відчуття анонімності» респондента, тим менше підстав очікувати на щирі відповіді.

Це підтверджують результати методичного експерименту, здійсненого Центром Разумкова у жовтні 2012 року, коли одночасно вивчалися електоральні настрої громадян України методом вуличного опитування та опитування в оселі. За даними останнього, рівень електоральної підтримки респондентами провладної Партії регіонів виявився завищеним порівняно з офіційними результатами виборів, а підтримка опозиційної партії «Свобода», навпаки, — заниженою. Натомість результати вуличного опитування давали змогу значно точніше передбачати результати виборів. Загальна сума різниць даних опитування з офіційними результатами виборів (щодо всіх партій) при вуличному опитуванні виявилася меншою, ніж при опитуванні в оселі, на 9,2%.

А як свого часу показало інше дослідження Центру Разумкова (у жовтні 2005 року), відповідаючи на запитання: «Як Ви вважаєте, якщо під час соціологічних досліджень опитувати людей не вдома, а на вулиці, не питаючи їх прізвище та домашню адресу, у Вас особисто буде більше впевненості в тому, що Ваші відповіді дійсно не стануть відомими нікому, крім дослідників, і Ви зможете відповісти більш щиро?» — 44,5% опитаних відповіли: «При опитуванні на вулиці у мене буде більше впевненості, що мої відповіді не стануть нікому відомими»; 7,5% — «Я буду більш впевненим, що мої відповіді не стануть нікому відомими, ніж в тому разі, якщо опитування проводити вдома»; 25,8% — «І вдома, і на вулиці я буду однаково впевненим, що мої відповіді не стануть нікому відомими»; 10,1% — «І вдома, і на вулиці я буду однаково не впевненим, що мої відповіді не стануть нікому відомими»; 12,5% — вагалися з відповіддю або не відповіли. Отже, більш достовірні результати вищенаведеного вуличного опитування можна пояснити більш високим суб'єктивним відчуттям анонімності під час вуличних опитувань порівняно з опитуваннями в оселі респондента.

З початку повномасштабної агресії Росії проти України полстерські опитування в Україні демонструють значне зростання патріотичних настроїв і негативного ставлення до Росії та її політичного керівництва (яке й до цієї агресії було досить поганим). Однак як журналісти, так і соціологи висловлюють думку, що опитування можуть дещо завищувати ці настрої в силу того, що існують «приховані» симпатии Путіна, які не наважуються відкрито висловлювати свою позицію. Як зазначає В. Паніотто, «щирість відповідей знижується. Тому що люди, які, наприклад, підтримують Росію, будуть частіше відмовлятися від спілкування» (цит. за: [Черниш, 2022]). Отже, можуть бути системні зміщення у структурі вибірки, зумовлені тим, що частіше на участь в опитуванні погоджуються особи, політичні погляди яких збігаються з позицією влади, а ті, хто дотримується протилежних поглядів, частіше можуть уникати участі в опитуванні або ж, погоджуючись на участь в опитуванні, відповідаючи на політично сензитивні запитання, частіше ухилятися від відповіді, наприклад обираючи варіант «важко відповісти».

Результати експертного опитування

У зв'язку з цим на сторінці Facebook-групи «Academic Sociology: Observations, Measurements and Conceptualizations», у якій беруть участь багато українських фахових соціологів, у липні 2022 року було проведено експертне опитування¹. Його учасникам ставилося запитання, якою мірою на результати соціологічних (полстерських) опитувань може впливати схильність респондентів давати «конформістські» відповіді, викликана страхом висловити погляди, які можуть

1 Формування групи експертів, які взяли участь в опитуванні, відбувалося в ініціативному порядку (тобто з ініціативи учасників Facebook-групи). На різні запитання цього опитування відповіли від 29 до 43 експертів. Автор висловлює вдячність модератору Facebook-групи «Academic Sociology: Observations, Measurements and Conceptualizations», докторові соціологічних наук Сергію Дембійському за допомогу в проведенні експертного опитування.

каратися владою. Експертів просили оцінити, якою мірою це впливає на результати опитувань в різних ситуаціях:

- при проведенні опитувань в регіонах України, які контролюються українською владою;
- якщо опитування проводиться українськими дослідницькими установами на тимчасово окупованих Росією територіях України;
- якщо опитування на тимчасово окупованих Росією територіях України проводяться російськими дослідницькими установами;
- і нарешті, коли опитування проводяться на території Росії.

З усіх наведених ситуацій порівняно рідше конформізм, за оцінками експертів, проявляється в разі опитувань у регіонах України, які контролюються урядом України: 14% експертів вважають, що тут взагалі відсутнє зміщення результатів опитувань, викликане страхом висловити свої погляди, ще 30% експертів дотримуються думки, що «конформістські» відповіді зміщують результати опитувань не більш як на 10 відсотків, 28% — не більш як на 20 відсотків. 16% експертів вважають, що таке зміщення результатів може перевищувати 20 відсотків (див. табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл відповідей експертів на запитання: «На відповіді респондентів стосовно політично чутливих тем може впливати їх схильність давати “конформістські” відповіді, викликана страхом висловити погляди, які можуть каратися владою, що може змушувати їх висловлювати думки, які не відображають їхні справжні погляди. Ми просимо Вас оцінити, якою мірою це впливає на результати опитувань громадської думки в різних ситуаціях.

Отже, якщо говорити про регіони України, які контролюються Урядом України, і оцінювати, на скільки відсотків вищезазначений чинник найчастіше здатен зміщувати результати соціологічних опитувань (по масиву опитаних в цілому) в бік “конформістської позиції” стосовно влади, то приблизно в якому діапазоні, на Вашу думку, перебуває таке зміщення?», $n^* = 43$

Варіанти відповіді	%
цей чинник практично не впливає на відповіді респондентів (його вплив близький до нуля)	14
до 5%	14
до 10%	16
до 20%	28
до 30%	12
до 40%	2
до 50%	0
Більш як 50%	2
важко відповісти	12

* Кількість експертів, які дали відповідь на запитання.

Значно драматичніше виглядає ситуація в разі опитувань на окупованих територіях та в Росії. Якщо говорити про опитування на територіях, що оку-

повані Росією, коли ці опитування проводяться українськими дослідницькими установами, то більшість (56%) експертів вважають, що «конформістські» відповіді, викликані страхом висловити погляди, які можуть каратися окупаційною владою, зміщують результати опитувань до 30 і більше відсотків (і лише 13% вважають, що таке відхилення не перевищуватиме 10 відсотків, див. табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл відповідей експертів на запитання: «Якщо говорити про окуповані Росією регіони України та оцінювати, на скільки відсотків вищезазначений чинник найчастіше здатен зміщувати результати соціологічних опитувань в бік “конформістської позиції” стосовно створених Росією окупаційних органів влади в ситуації, якщо опитування проводиться українськими дослідницькими установами, приблизно в якому діапазоні, на Вашу думку, перебуває таке зміщення? , n = 39

Варіанти відповіді	%
цей чинник практично не впливає на відповіді респондентів (його вплив близький до нуля)	3
до 5%	0
до 10%	10
до 20%	13
до 30%	15
до 40%	8
до 50%	15
Більш як 50%	18
важко відповісти	18

Якщо ж опитування на окупованих територіях України проводять російські соціологи, то, на думку 61% експертів, «конформістські» відповіді, викликані страхом висловити погляди, які можуть каратися окупаційною владою, зміщують результати опитувань на 50 і більше відсотків (див. табл. 3). Це взагалі ставить під сумнів достовірність результатів будь-яких опитувань на окупованих територіях, особливо якщо вони проводяться російськими соціологами, оскільки ці результати можуть відображати реальну ситуацію «з точністю до навпаки».

Як пише кореспондентка російського медіаресурсу «Проект» К. Арєніна, «цієї весни ВЦВГД (Всеросійський центр вивчення громадської думки) двічі, наприкінці квітня і наприкінці травня, проводив для Кремля опитування в містах і селах Донецької області, щойно захоплених Росією, розповів один з організаторів цих опитувань і підтвердив співрозмовник, близький до керівництва Кремля. Людей запитували, як вони ставляться до «спецоперації», Володимира Путіна та Володимира Зеленського, чи хочуть вони, щоб їхнє місто увійшло до складу Росії чи ДНР, залишилося у складі України чи стало незалежним. Результати досі ніде не опубліковано, але, за словами організатора опитування,

більшість людей говорили, що хочуть до Росії. Зрозуміло, чому так відбувалося, — у Волновасі, Мангуші, Володарському та Безіменному опитувачі працювали у пунктах тимчасового розміщення біженців. А в Маріуполі наприкінці квітня опитували лише у місці видачі гуманітарної допомоги від «Єдиної Росії» [Аренина, Рубин, Баданин, 2022].

Таблиця 3

Розподіл відповідей експертів на запитання: «Якщо говорити про окуповані Росією регіони України й оцінювати, на скільки відсотків зазначений чинник найчастіше здатен зміщувати результати соціологічних опитувань у бік “конформістської позиції” стосовно створених Росією окупаційних органів влади в ситуації, коли опитування проводиться російськими дослідницькими установами, приблизно в якому діапазоні, на Вашу думку, перебуває таке зміщення?»,
n = 33

Варіанти відповіді:	%
цей чинник практично не впливає на відповіді респондентів (його вплив близький до нуля)	3
до 5%	0
до 10%	0
до 20%	9
до 30%	6
до 40%	9
до 50%	15
більш як 50%	46
важко відповісти	12

Не можна проводити опитування на окупованих територіях — вважає російська соціологиня О. Конєва: «Поеднання показових гуманітарних дій із жорсткими репресіями викликає відчуття повної непередбачуваності. Залякані громадяни будуть видавати «безпечні» відповіді, противники війни будуть давати «правильні» відповіді, а вночі малюватимуть графіті проти окупантів». Отримані відповіді просто недостовірні, але, впевнена О. Конєва, російська влада в цьому й не зацікавлена — використовувати результати будуть насамперед для рапортів до Москви та з пропагандистською метою: «Нам тут раді» (цит. за: [Аренина, Рубин, Баданин, 2022]).

І якщо говорити про опитування російських соціологів на території Росії й оцінювати, на скільки відсотків можуть бути зміщені результати опитувань у бік «конформістської позиції» стосовно російської влади, то відповіді експертів розділилися переважно таким чином: 41% експертів вважають, що зміщення результатів перебуває в діапазоні до 20–30 відсотків, а 45% — що воно становить до 40 і більше відсотків (див. табл. 4). Тобто ситуація незначною мірою краща, ніж коли російські соціологи проводять опитування на окупованих територіях України.

Розподіл відповідей експертів на запитання: «Якщо говорити про територію Росії й оцінювати, на скільки відсотків зазначений чинник найчастіше здатен змішувати результати соціологічних опитувань у бік “конформістської позиції” стосовно російської влади, то приблизно в якому діапазоні, на Вашу думку, перебуває таке зміщення?», $n = 29$

Варіанти відповіді:	%
цей чинник практично не впливає на відповіді респондентів (його вплив близький до нуля)	0
до 5%	0
до 10%	3
до 20%	24
до 30%	17
до 40%	7
до 50%	10
більш як 50%	28
важко відповісти	10

Це й не дивно, якщо зважати на соціально-психологічну атмосферу в російському суспільстві, соціальні практики якого дедалі більше нагадують сталінські часи. Відверте висловлювання поглядів, особливо стосовно «спецоперації», може мати наслідком тюремне ув'язнення. Наприклад, як повідомляє газета «Московский комсомолец», «заяву на свою дружину написав до поліції житель селища Горкі-10 Одинцовського міського округу Московської області. ... 37-річний чоловік попросив вжити заходів до своєї дружини. Він заявив, що жінка висловлює антиросійські настрої, пов'язані з проведенням СВО, і налаштовує проти уряду спільну дитину. Проводиться розслідування» [Житель Подмосковья, 2022]. Як повідомляє видання «Meduza», «у Пензі школярі написали донос на вчительку, яка розповіла про війну в Україні. На педагога порушили кримінальну справу за статтею про «фейки» [В Пензе, 2022].

Як пише російський соціолог О. Мягков, «останнім часом в нашій країні виразно намітилася тенденція до зниження рівня чесності людей в міжособистісному і соціальному спілкуванні, а також в соціологічних опитуваннях. Помітно виріс і ступінь нормативної підтримки брехні... Проведені нами дослідження показують, що майже 64% опитаних вважають можливим збрехати, щоб захистити себе від нав'язливої й надмірної цікавості з боку інших людей, близько 54% — щоб зберегти в таємниці свої думки та плани, 34% — щоб приховати від навколишніх власні недоліки, помилки і прорахунки, 11% респондентів стали б, за власними словами, брехати та обманювати, якби їм за це добре платили. З іншого боку, майже кожен четвертий опитаний (24%) висловив упевненість у тому, що відповідати нещиро на запитання соціолога (в анкеті чи інтерв'ю) цілком припустимо й дозволено» [Мягков, 2012: сс. 5–6].

Як свідчать результати опитування «Левада-центру», проведеного у квітні 2022 року, більш як половина респондентів (56%) вважають, що більшість ро-

сіян зараз побоюються висловлювати свою позицію під час цих опитувань [Левада-центр, 2022]. Коли респонденти оцінюють позицію «більшості громадян», вони, як правило, приписують цій самій «більшості» свої власні характеристики (внаслідок прояву «психологічної проєкції», як відомо, використовувану соціологами як методичний прийом для того, щоб виявити ті позиції та думки респондентів, які вони намагаються приховати від інших чи навіть від самих себе).

Цілком очікувано, що частіше про страх «більшості громадян» (а насправді свій власний) висловлюються опозиційно налаштовані респонденти — серед тих, хто не схвалює діяльність державного керівництва Росії, ця частка сягає 75%. Але навіть серед тих, хто схвалює діяльність державного керівництва, більшість (52%) також висловили думку, що більшість росіян бояться висловлювати свою позицію під час соціологічних опитувань.

Як пише російський соціолог В. Звоновський, «на вимірювання ставлення до війни, безперечно, впливає побоювання її супротивників висловлюватися ясно та послідовно. Вплив є, він емпірично підтверджений і показники його статистично значимі. Однак для відповідальних дослідників безпосередньо обчислювати на цій підставі «реальну» частку прихильників війни не є можливим» [Звоновский, 2022].

Висновки

Отже, як результати аналізу полстерських досліджень, так і результати наведеного експертного опитування свідчать, що завжди наявна в опитуваннях громадської думки проблема нещирості відповідей респондентів та систематичної похибки, зумовленої зміщенням вибірки у бік «лояльних до влади» респондентів чи респондентів, які відносять себе до «ідейної більшості», істотно загострюється в умовах посилення авторитарних тенденцій в суспільстві чи атмосфери нетерпимості, зокрема викликаній війною. За певних обставин зазначені чинники можуть істотно знижувати достовірність даних опитувань.

Разом з тим результати аналізу внеможливають кількісну оцінку зміщень результатів опитувань, викликаних зазначеними чинниками. Істотною мірою це пояснюється тим, що величина такого зміщення істотно варіюватиме від змін соціально-психологічної атмосфери в суспільстві, тематики досліджень та від запитань, рівня їх сензитивності.

Джерела

Аренина, К., Рубин, М., Баданин, Р. (2022). Ненатуральные числа (часть вторая). Рассказ о том, как социологи заставили россиян полюбить Путина и войну в Украине. *Проект*, 7 июля 2022 г. Получено с: <https://www.proekt.media/narrative/rating-putina/>.

Бурдые, П. (1993). *Социология политики*. Москва: Socio-Logos.

В Пензе школьники написали донос на учительницу (2022). *Meduza*, 1 апреля 2022 г. Получено с: <https://meduza.io/news/2022/04/01/v-penze-shkolniki-napisali-donos-na-uchitelnitsurasskazavshuyu-o-voyne-v-ukraine-na-pedagoga-zaveli-ugolovnoe-delo-po-statie-o-feykah>.

Давыдов, А.А., Давыдова, Е.В. (1992). *Измерение искренности респондента*. Москва: ИС РАН.

Житель Подмосковья сдал в полицию жену из-за критики спецоперации (2022). *Московский комсомолец*, 13 июля 2022 г. Получено с: <https://www.mk.ru/incident/2022/07/13/zhitel-podmoskovya-sdal-v-policiyu-zhenu-izza-kritiki-specoperacii.html>.

Звоновский, В. (2022). Кооперация респондентов в опросах на тему военных операций. *Пост-релиз #6*, 23 апреля 2022. Получено с: <https://www.extremescan.eu/ru/post/5-кооперация-респондентов-в-опросах-на-тему-военных-операций>.

Левада-центр (2022). *Участие в опросах и доверие данным*. Получено с: <https://www.levada.ru/2022/05/24/uchastie-v-oprosah-i-doverie-dannym/>.

Мягков, А.Ю. (2012). Искренность респондентов в сензитивных опросах: Методы диагностики и стимулирования. Москва: ООО «Вариант».

Оссовський, В.Л. (2005). *Соціологія громадської думки*. Київ: Стіλος.

Черниш, О. (2022). Чому українці вірять у перемогу, а росіяни люблять війну? Пояснює соціолог Паніотто. *BBC News Україна*, 21 квітня 2022 р. Отримано з: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61151164>.

Отримано 05.08.2022

References

Arenina, K., Rubin, M., Badanin, R. (2022). Non-Natural Numbers (Part Two). A Story About How Sociologists Convinced Russians to Love Putin and the War in Ukraine. [In Russian]. *Proiekt*, July 7, 2022. Retrieved from: <https://www.proiekt.media/narrative/rating-putina/>. [= Аренина, Рубин, Баданин 2022]

Bourdieu, P. (1993). *Sociology of Politics*. [In Russian]. Moscow: Socio-Logos. [= Бурдьё 1993]

In Penza, Schoolchildren Wrote a Denunciation on a Teacher (2022). [In Russian]. *Meduza*, April 1, 2022. Retrieved from: <https://meduza.io/news/2022/04/01/v-penze-shkolniki-napisali-donos-na-uchitelnitzu-rasskazavshuyu-o-voynе-v-ukraine-na-pedagoga-zaveli-ugolovnoe-delo-po-statii-o-feykah/> [= В Пензе, 2022]

Davydov, A.A., Davydova, E.V. (1992). *Measuring the Sincerity of the Respondent*. [In Russian]. Moscow: IS RAS. [= Давыдов, Давыдова 1992]

A Resident of the Moscow Region Turned his Wife in to the Police Because of Criticism of the Special Operation (2022). [In Russian]. *Moskovskii Komsomolets*, July 13, 2022. Retrieved from: <https://www.mk.ru/incident/2022/07/13/zhitel-podmoskovya-sdal-v-policiyu-zhenu-izza-kritiki-specoperacii.html>. [= Житель Подмосковья 2022]

Zvonovskii, V. (2022). Cooperation of Respondents in Polls on the Topic of Military Operation. [In Russian]. *Post-release #6*, April 23, 2022. Retrieved from: <https://www.extremescan.eu/ru/post/5-кооперация-респондентов-в-опросах-на-тему-военных-операций>. [= Звоновский 2022]

Levada Centre (2022). *Participation in Polls and Trust in Data*. [In Russian]. Retrieved from: <https://www.levada.ru/2022/05/24/uchastie-v-oprosah-i-doverie-dannym/>. [= Левада-центр 2022]

Miagkov, A.Y. (2012). Sincerity of Respondents in Sensitive Surveys: Methods of Diagnosis and Stimulation. [In Russian]. Moscow: Variant LLC. [= Мягков 2012]

Ossovskiy, V.L. (2005). *Sociology of Public Opinion*. [In Ukrainian]. Kyiv: Stilos. [= Оссовський 2005]

Chernysh, O. (2022). Why do Ukrainians Believe in Victory, and Russians Love War? Sociologist Paniotto Explains. [In Ukrainian]. *BBC News Ukraine*, April 21, 2022. Retrieved from: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61151164>. [= Черниш 2022]

Received 05.08.2022

МИХАЙЛО МІЩЕНКО

Громадська думка існує, але чи завжди її можна виявити?

У статті розглядається проблема достовірності результатів опитувань громадської думки з урахуванням того факту, що відповіді респондентів з різних причин не завжди відображають їхню справжню позицію.

У статті наводяться результати експертного опитування, під час якого експерти оцінювали масштаби зміщень у результатах опитувань громадської думки через схильність респондентів давати «конформістські» відповіді, викликану страхом висловити погляди, які можуть каратися владою, у різних ситуаціях: у разі проведення опитувань в регіонах України, які контролюються українською владою; якщо опитування проводиться українськими дослідницькими установами на тимчасово окупованих Росією територіях України; якщо опитування на тимчасово окупованих Росією територіях України проводяться російськими дослідницькими установами; коли опитування проводяться на території Росії.

Як результати аналізу полстерських досліджень, так і результати експертного опитування свідчать, що завжди наявна в опитуваннях громадської думки проблема нещирості відповідей респондентів та систематичної похибки, зумовленої зміщенням вибірки у бік «лояльних до влади» респондентів чи респондентів, які відносять себе до «ідейної більшості», істотно загострюється в умовах посилення авторитарних тенденцій в суспільстві чи атмосфери нетерпимості, зокрема викликані війною.

За певних обставин зазначені чинники можуть істотно знижувати достовірність результатів опитувань. Величина зміщення результатів опитувань, зумовленого впливом цих чинників, істотно варіюватиме залежно від змін соціально-психологічної атмосфери в суспільстві, тематики досліджень і запитань та рівня їх сензитивності.

Ключові слова: достовірність результатів опитування; громадська думка; сензитивні запитання; щирість відповідей респондентів; експертне опитування

МИХАИЛ МИЩЕНКО

Общественное мнение существует, но всегда ли его можно обнаружить?

В статье рассматривается проблема достоверности результатов опросов общественного мнения с учетом того факта, что ответы респондентов в силу разных причин не всегда отражают их подлинную позицию.

В статье приводятся результаты экспертного опроса, в ходе которого эксперты оценивали масштабы смещений в результатах опросов общественного мнения из-за склонности респондентов давать «конформистские» ответы, вызванной страхом выразить взгляды, которые могут наказываться властями, в различных ситуациях: при проведении опросов в регионах Украины, которые контролируются украинскими властями; если опрос проводится украинскими исследовательскими учреждениями на временно оккупированных Россией территориях Украины; если опросы на временно оккупированных Россией территориях Украины проводятся российскими исследовательскими учреждениями; когда опросы проводятся на территории России.

Как результаты анализа полстерских исследований, так и результаты экспертного опроса свидетельствуют, что всегда представленная в опросах общественного мнения проблема неискренности ответов респондентов и систематической погрешности, вызванной смещением выборки в сторону «лояльных к власти» респондентов или респондентов, относящих себя к «идейному большинству», существенно обостряется в условиях усиления авторитарных тенденций в обществе или в атмосфере нетерпимости, в частности вызванной войной. При определенных обстоятельствах эти факторы могут существенно снижать достоверность результатов опросов. Величина смещения результатов опросов, обусловленного влия-

нием этих факторов, будет существенно варьировать в зависимости от изменений социально-психологической атмосферы в обществе, тематики исследований, а также вопросов и уровня их сензитивности.

Ключевые слова: достоверность результатов опроса; общественное мнение; сензитивные вопросы; искренности ответов респондентов; экспертный опрос

MYKHAILO MISHCHENKO

Public opinion exists, but is it always detectable?

The article examines the problem of the reliability of the results of public opinion polls, taking into account the fact that the respondents' answers, due to various reasons, do not always reflect their true opinion.

The article presents the results of an expert survey, during which experts assessed the extent of deviations in the results of public opinion polls due to the tendency of respondents to give «conformist» answers, caused by the fear of expressing views that may be punished by the authorities, in various situations: when conducting surveys in the regions of Ukraine, which are controlled by the Ukrainian authorities; if surveys are conducted by Ukrainian research institutions in the territories of Ukraine temporarily occupied by Russia; if survey are conducted by Russian research institutions in the territories of Ukraine temporarily occupied by Russia; when surveys are conducted in the territory of Russia.

Both the results of the analysis of poll studies and the results of an expert survey indicate that there is always a problem in public opinion polls of the insincerity of respondents' answers and a systematic error caused by the bias of the sample in the direction of respondents «loyal to the government» or respondents who consider themselves to be in the «ideological majority». This problem is significantly exacerbated in the conditions of strengthening authoritarian tendencies in society or an atmosphere of intolerance, including that caused by war.

Under certain circumstances, these factors can significantly reduce the reliability of the results of public opinion polls. The magnitude of the shift in survey results caused by the influence of these factors will vary significantly depending on changes in the socio-psychological atmosphere of society, the subject of research and questions, and the level of their sensitivity.

Keywords: reliability of survey results; public opinion; sensitive questions; sincerity of respondents' answers; expert survey